

Skopljak-Viteškić, I.

TEHNOLOŠKE ANALIZE SGRAFFITO TEHNIKE

Ogledni primjer iz Srednje škole primijenjenih umjetnosti u Sarajevu 1966.

Sažetak: Rad je koncipiran na istraživanju *sgraffito* tehnike, te na njegovom utjecaju i primjenama u zemljama Europe i Istoka. Analiziran je sami proces nastanka *sgraffita*, kao i materijali koji se koriste kroz određene faze nastanka. U radu se ističe period Sovjetskog Saveza, zbog svog značajnog doprinosa *sgraffito* monumentalnoj ostavštini. Na prostorima Bosne i Hercegovine je zastupljen na nekoliko mjesta, a jedna od tematika ovog rada dotiče se i *sgraffita* autora Muhameda Bajramovića u Srednjoj školi primijenjenih umjetnosti Sarajevo.

Ključne riječi: likovna tehnologija, tehnologija zidnog slikarstva, *sgraffito*

Podatci o autorici: v. asist. mr. art. Skopljak-Viteškić I[ra], Univerzitet u Sarajevu, Akademija likovnih umjetnosti, Obala Maka Dizdara 3, 71000, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, airaskopljak@hotmail.com

Skopljak-Viteškić, I.

TECHNOLOGICAL ANALYSIS OF THE *SGRAFFITO*

Sample example from the High School of Applied Arts in Sarajevo 1966

Abstract: The work is conceived on the research of the *sgraffito* technique, and on his influence and application in the countries of Europe and the East side. It was analyzed the process of creating *sgraffito*, as well as the materials used during certain stages of creation. In the paper work the period of the Soviet Union is highlighted due to its significant contribution to the *sgraffito* monumental legacy. On the territory of Bosnia and Herzegovina it is represented in several places, and one of the topics of this work also converge with the Muhamed Bajramović's *sgraffito* at the High School of Applied Arts in Sarajevo.

Keywords: art technology, wall painting technology, *sgraffito*

Author's data: Sr. Ass. M. Art. Skopljak-Viteškić I[ra], University of Sarajevo, Academy of Fine Arts, Obala Maka Dizdara 3, 71000 Sarajevo, Bosnia & Herzegovina, airaskopljak@hotmail.com

1. Uvod

U ovom radu prikazat će se počeci stvaranja likovne tehnologije i zidnog slikarstva. Svjetska mitologija i svakodnevni život umjetnika, odnosno majstora utjecali su na proces stvaranja umjetničkog djela. Od samih početaka oblikovanja ljudskih zajednica i civilizacija, čovjek je osjećao potrebu ostaviti iza sebe trag i svjedočanstvo o vlastitom postojanju. Ta potreba ostala je prisutna kroz čitavu povijest čovječanstva, ili bolje rečeno povijest umjetnosti. Potreba za stvaranjem očituje se i kroz istraživanja o materijalima i tehnikama koji su se koristili kroz povijest. Autoricu ovog rada na pisanje o *sgraffito* tehnici potaknuo je njen prvi susret s umjetničkim djelom istaknutog bosanskohercegovačkog umjetnika Muhameda Bajramovića. Susret se dogodio u školi koju je autorica pohađala, Srednjoj školi primijenjenih umjetnosti u Sarajevu. Zidove jedne učionice ukrašavale su upravo slike Muhameda Bajramovića izrađene u tehnici *sgraffito*. Profesor Boro Aleksić svojim mentorstvom naglašava umjetnički značaj i rad na tehnici *sgraffita* bosanskohercegovačkog umjetnika. Autorica ovog rada želi istaknuti kako umjetnička djela Muhameda Bajramovića predstavljaju kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. Prije svega jer je riječ o specifičnoj likovnoj tehnici rada na ovom geografskom području. Likovna tehnika *sgraffito* bit će detaljnije obrazložena kroz analizu tehničko - tehnološkog pristupa, počevši od žbuke pa sve do oslikavanja pigmentima.

2. Pregled povijesti tehnologije zidnog slikarstva

Može se reći da povijest tehnologije zidnog oslikavanja počinje u kamenom dobu prije više od 40.000 tisuća godina. Taj period nazivamo paleolit, razdoblje kada započinje ljudski razvoj. Najznačajnije prve zidne slike nastale su u poznatim špiljama Altamira (Španjolska), Lascaux (Francuska), Creswell

Crags (Engleska), Pestera Coliboaia (Rumunjska), Magura (Bugarska), Padah-Lin (Mijanmar) itd. [7] Prikazi raznih motiva kao što su lavovi, pantere, bizoni, medvjedi i ostalo govore nam o najstarijim slikama tog perioda. Te su slike nastale iznenadnim pojavama, potaknute njihovim osjećajima, kako preživjeti i kako se prehraniti.

Umjetnost oslikavanja špiljskih zidova odraz je promatranja, duhovnosti, ranog oblika religije i životinjskih božanstava. Prve tehnike zidnog slikarstva, tal. *pittura murales*, započinju već pr. Kr., kada primitivni čovjek otkriva svoje društveno okruženje, te pronalazi različite pristupe, koristeći se različitim materijalima. Oslikava prstima različite teksture, koristeći se pigmentima zemljanog i mineralnog podrijetla. Pronalazi odgovarajuće tehnološke materijale oko sebe koji ostavljaju tragove na kamenu, to jest stijeni. U to vrijeme čovjek nije razmišljao o trajnosti slike, slikao je izravno na sirovim stijenama špilja koje su ostale netaknute i sačuvane do danas. Tako su nastale prve tehnologije i umjetnički izrazi kao što su crteži, linija, veziva, pigmenti. Jedan od najstarijih materijala tog doba je kreda, odnosno kalcijev karbonat. Bila je najznačajnija pisaljka u vrijeme pr. Kr., najčešće podrijetlom s otoka Krete. Osnovno pitanje je: "Kako se sačuvalo i dan danas to slikarstvo?!" Zato što je slikano zemljanim pigmentima na mokroj stijeni, prekrivenoj otopljenim kalcitom koji je sačuvao svježinu boje. Prilikom kristalizacije pigmenti su sačuvali svoj intenzitet boje i konturnu liniju. Zbog osobine špilje i njezine zatvorenosti, nije izravno izložena svjetlu. Unutar nje je prisutna ista temperatura koja apsorbira vlagu, zbog čega kristali kalcijevog silikata, skrame, dobro štite određene oslikane dijelove. U samom prikazu tog likovno-tehnološkog jezika, jedno od najznačajnijih djela tog vremena je prvi *sgraffito* uklesan direktno u stijenu, kamen. Prikazuje ljudske i životinjske figure u pokretu, simbolizirajući ritualni ples i plodnost. Gestikulacijskim prikazima božanstava prikazuje se najranija povijest religije Egipta i Mezopotamije.

Urezivanje izravno u stijenu izvedeno je dlijetom, indirektnim zarezima i grubim pristupima reljefu gdje se dobivao željeni motiv, a također su korišteni i drugi pristupi.

Slika 1: Lijevo i desno: *Obredni ples*, crtež graviran u stijeni, oko 10.000 pr. Kr., mezolitik, pećina Addaura, Monte Pellegrino (Palermo), Sicilija [10]

Postupno su umjetnici došli do spoznaje da prije svega površinu, podlogu, trebaju obraditi i pripremiti kako bi što duže ostala u kvalitetnom izdanju. Egipćani su zidove tretirali mješavinom rižine slame i mulja iz rijeke Nil kako bi što bolje sačuvali podlogu. [2] U egipatskoj umjetnosti privilegirane i više zastupljene su grobnice, palače i gradovi, te njihov religijski značaj. Sama civilizacija iznimno je važna za tehnologiju zidnog slikarstva. Njezina temeljna bit tehnološkog pristupa je u tome što su koristili različite kalupe i monumentalnost koja im je omogućila precizan rad. Egipatske žbuke bile su različite, ovisno o vrsti zida. Crtež se urezuje izravno na podlogu koja je prethodno pripremljena. Na zid se nanosi žbuka od blata ili *torchis* (ilovača i slama), a na *torchis* se nanosi fini sloj pomiješan s gipsom, kamenim prahom i pigmentima. Tako pripremljena podloga naziva se polirani kit. [2] Osim žbuke, pigmenti su nosili vrlo važnu ulogu u tehnološkom smislu, jer su predstavljali oblik *Božanske svjetlosti*. Egipćani su vjerovali kako određene boje

predstavljaju moć. Sastojale su se uglavnom od mineralnih pigmenata koji se nalaze u Egiptu. Miješali su ih u drvenim pregačama pomoću vodenog veziva, ljepila kao što je drvena guma ili bjelanjak. Pigmenti izrađeni ovom metodom nazivaju se tehnikom tempere po zapisima starih majstora. Neka od najvažnijih bojila tog vremena vezanih uz egipatsko zidno slikarstvo uključuju žutu - oker, plavu - azurit (bakreni karbonat), egipatsko plavu - nastalu zagrijavanjem kvarca, mljevenog malahita i kalcijevog karbonata zajedno. Zelena je nastala pomoću bakra ili brušenjem malahita. Crna se pravila od čađi ili drvenog uglja u blizini rijeke Nil, a označavala je drevni naziv Egipta *Kemet* ili *Crna Zemlja*. [2]

Same grobnice otkrivaju nam smisao života, vjerovanja u zagrobni život i stvaranje nakon smrti. U grobnici Hierakonpolis prisutne su najstarije slike zidnog slikarstva u Egiptu, koje prikazuju primitivnu umjetnost drevnog života. Najzanimljiviji autentični zidni paneli i tehnologija zidnog slikarstva pripada razdoblju Rimskog Carstva, Imperije. Iz tog razdoblja mogu se izdvojiti primjeri iz Pompeja i drugih naselja zatrpanih erupcijom vulkana. Slikari su bili modelatori bazirajući se na samu arhitekturu. Podloge u pompejskom zidnom slikarstvu rađene su na kamenim prenosivim pločama, a rimska žbuka pravljen je od cementa – poculane. Zid je prekriven žbukom od vapna i pijeska, sloja koji se naziva *arriccio*. [2]

Površina je hrapavog karaktera na koju prijanja sloj fine teksture mramornog praha nanošen vodoravno, takozvanom tehnikom *ponate*. U pompejskim freskama zadnji sloj napravljen je od kreča zaštićenog od zraka, zatim mramornog praha, voska i sapuna. Tehnika *al secco* koristila se pri oslikavanju, s prisustvom kreča i voštanog sapuna koji su se vezivali i očvršćivali pigmentima. Bizant u vrijeme Konstantina nam donosi poveznicu s mozaicima, pozlatom i biblijskom tematikom. Time tehnologija zidnog slikarstva doseže svoj vrhunac uvodeći nove stilove, kao što je stil Pietra Cavallinija – *fresco*.

Slika 2: Pietro Cavallini, *Apostoli iz posljednjeg suda*, oko 1290., freska, Sv. Cecilija u Trastevere u Rimu [15]

U zapadnoj umjetnosti započinje razdoblje koje se može nazvati „epohom slikarstva“, a za nju je najvažniji Giotto di Bondone. [3] Tehnološka izvedba obogaćuje se antičkim ili bizantskim tradicijama *fresco* tehnike s fino nijansiranim i modeliranim likovima na tamnoj pozadini. Umjetnici *fresco* slikarstva Italije, Španjolske i Južne Francuske slikali su na tamnoj pozadini, a na bijeloj pozadini umjetnici Zapadne Francuske. *Fresco – secco* tehnika zidnog slikarstva izvodi se nanošenjem grube žbuke s pijeskom veće granulacije na podlogu, *arriccio* – žbukom za izravnavanje i zadnjim slojem *intonaco* – finom žbukom od mramornog praha i kreča. Na tako pripremljenu svježu podlogu oslikava se *in fresco*. Talijanski slikari docenta i trecenta ostaju vjerni klasičnim metodama zidnog slikarstva, pri čemu Rim ostaje snažnim centrom. Jedan od velikana umjetnosti zidnog slikarstva je Cimabue koji je održao tradiciju rimske škole. [3] Njegovi radovi i freske nisu bili otporni prema žbuci, a osvijetljeni dijelovi rađeni su olovnim pigmentima, koji su vremenom potamnili. Slikarstvo prelazi s tamnog prema svijetlom tonalitetu. Osnovni princip izrade žbuke bio je slikanje na vlažnom zadnjem sloju *intonaco*. Na osušeni sloj zida dodaju se pigmenti koji nisu otporni prema žbuci, a poslije se radovi izvode retuš temperom. Tehnika je doživjela svoj vrhunac u 15. st. sa slikarima poput Pisanella, Masaccia i drugih koji su radili u tehnici freske. U

daljnjim periodima zidnog slikarstva, tehnike se odvijaju pomoću eksperimenata višeslojnog nanošenja impasta. Čuva se prozirnost i gradacija površine, čemu svjedoče radovi Raffaella Santija i Sandra Botticellija. Nastavljaju oslikavati tonskom gradacijom dubine *fresco* slike, završavajući je *seccom*. Čuveni genij Leonardo da Vinci eksperimentira u svojim radovima otkrivajući neke nove tehnike. Tijekom svojih eksperimentalnih metoda tehnike zidnog slikarstva, Leonardo da Vinci pronalazi greške u tehnološkim izvedbama. Traži nova brza rješenja i mogućnosti, pri čemu uvodi sporije metode kako što su žbuka i vosak preparirani uljano-smolastim vezivima. Primjer takve spoznaje o greškama je njegovo djelo *Posljednja večera*. Konzervatorica i restauratorica Pinin Brambilla Barcilon dočekala je svoju mirovinu istraživajući djelo koje se i danas nalazi u tehnološki krhkom stanju. [11] Michelangelo u Sikstinskoj kapeli prvi put radi u tehnici fresko, koristeći rimsku žbuku pravljenu od travertina sa dodatkom *pozzolane* zbog čega se sporije suši. Na tamnijim dijelovima pozadine, njegovo slikarstvo završava širokim potezima i retuširanjima temperom. U 19. i 20 stoljeću inovira se tehnika zidnog slikarstva. Tehnološki postupak je suvremeniji i prilagodljiviji, gdje se uvode novi materijali, akril, cement, i drugi. Kao novo vezivo u slikarskim bojama koristi se poliakril koji je izumljen 1915. godine. Meksički muralisti započinju slikati akrilom 20-ih godina prošlog stoljeća, a istaknuli su se Diego Rivera, José Clemente Orozco i David Alfaro Siqueiros. [6] S velikom žudnjom, revolucijom, snagom svoje emocije izražavali su se na velikim formatima, betonskim zidovima u velikim halama. Klasično *fresco* slikarstvo pretvorit će se u panelno, a vrlo bitno je naglasiti kako će meksički muralisti prvi u povijesti zidnog slikarstva slikati sintetičkim bojama na suhoj žbuci. Osnovne karakteristike tehnologije zidnog slikarstva novijeg vremena, nisu više vezane za arhitekturu, ne drže se klasičnog pristupa, već ulaze u suvremene metode. Novije metode koje koriste podrazumijevaju betonske zidne nositelje, cement, impregnacije, polimerne disperzije, kombiniranje

različitih tehnika, upotrebu raznovrsnih alata. [6] Pored toga prisutna je različitost u strukturama i mnogim drugim suvremenim likovno-tehnološkim pristupima. Time im je tehnološki put olakšan upotrebom akrila kao tekuće plastike.

Slika 3: Diego Rivera, *Od Osvajanja 1930*, detalj, 1929. -1930., freska, Palacio Nacional, Mexico City [14]

3. Tehnološke karakteristike zidnog slikarstva

Trajnost zidnih slika vezana je uz mikroklimu i stanje samih zidova. Najviše se pažnje pridavalo pripremi podloge, izboru pigmenata i veziva. O podlozi zidnih slika, živih stijena, špilja, opeka, kamena, ovisi izbor i daljnja tehnika izvedbe. Najstariji način zidnog slikarstva je slikanje direktno na samu vlažnu ili navlaženu podlogu živih stijena špilja i grobova. Vezivanje na vlažnu podlogu primjenjivalo se u zidnom slikarstvu na različite načine. Najznačajnije zidne tehnike su *fresco*, *fresco - secco*, *mosaic*, *stucco lustro*, *sgraffito*. U narednom dijelu teksta razmatrat će se jedna od tehnika zidnog slikarstva, a to je *sgraffito*.

3.1. Sgraffito tehnika

Povijest *sgraffito* tehnike seže još od drevnih civilizacija. Izraz *sgraffito* potječe od grčkog *graphis* ili *grapheion* (lat. *graphium* ili *stilus*), odnosi se na tanki vrh metala, kosti ili slonovače, koji su stari majstori koristili za suho pisanje i crtanje. Svoju popularnost je stekao tijekom renesanse u Italiji u 15. i 16. stoljeću. Bio je zaboravljen sve do sredine 19. st., kada ponovno oživljava u Njemačkoj. Jedna od čestih tehnika koja se primjenjuje u zidnom slikarstvu pretežno na vanjskim zidovima zgrada je tehnika *sgraffito*. [4] *Stucco-lustro* je talijanska tehnika dekorativnog slikanja na podlozi alabastera sedre, mramorne prašine i žbuke. Površina se nakon slikanja glača vrućim glačalom ili polira voskom. *Sgraffito* tehnika je spoj reljefa sastavljenih od ploha i slojeva. Pigment ustupa mjesto stiliziranim linijama i dekoracijama. Tehnika je najrasprostranjenija na području Italije od 15. st., odakle se širi po cijeloj Europi, iz jedne narodne umjetnosti prerasta u modernu zidnu tehniku. Princip rada svodi se na pravljenje žbuke koji je sličan postupku pravljenja *fresco* žbuke. Zastupljeno je nekoliko vrsta *sgraffito* tehnike. Konturni *sgraffito* je ugraviran u svjetliju podlogu ili obrnuto. Plošni je skidanje gornjeg sloja žbuke u plohama, a slikarski je kombinacija prvog i drugog. Sobni *sgraffito* je okrećeni zid na koji je nanosena gipsana, krečna i pigmentna masa. Bezbojni *sgraffito* je fini reljef, gdje se na zid nanosi žbuka u debljem sloju. Suhi *sgraffito* je rezanje i udubljivanje površine. [4] *Sgraffito* je posebna vrsta *fresco* dekoracije kojom se ukrašavaju zidovi s arabeskama, graviranjem crteža na žbuci, otkrivajući prvobitni sloj. Tehnika se širi od Češke do Austrije, a primjeri se nalaze u Švicarskoj, Engadinu i Bergellu, gdje su zanimljive seoske kuće, te njihova religija koja se razvila u obliku arhitektonske umjetnosti. [9] Pod utjecajem Italije, heterogena struktura *engadinske* kuće 16. st. bila je ukrašena *palazzo* tehnikom u klasičnoj, simetričnoj maniri. Tehnika se primijenjivala slobodnim stilom ukrašavanja, oslikavajući trake, te arhitektonske elemente pomoću šablona. Izrezani šabloni nanose se na vlažan sloj žbuke koji je

okrečen živim krečem, otkrivajući prvi sloj tamnijeg pigmenta. Boja pijeska i dodani pigmenti određuju nijansu žbuke. U Graubündenu tehnika *sgraffito* doživljava svoj procvat u 17. i 18. st. Početkom 20. st., ponovno oživljava kao karakteristično obilježje švicarskog područja, Bündner Heimatstila.

Slika 4: Lijevo i desno: *Sgraffito*, Engadin i Bergell, švicarska Engadin arhitektura, 16. st. [13]

3.2. Kratka povijest sovjetskog *sgraffita*

Sovjetski umjetnici *sgraffito* tehniku koriste u izradi svojih murala. Dva ili više sloja žbuke u boji nanose se na zid, a površinski se sloj, dok je još svjež, struže kako bi se otkrila boja sloja ispod. [8] Takva umjetnost postaje uobičajeni ukrasni element secesije na prijelazu 20. st. Ponajviše je zastupljen u Barceloni, s dizajnom koji je težio apstraktnosti ili korištenju ukrasnih motiva. Tijekom poslijeratnih godina, veliki figurativni *sgraffito* murali nastaju pod okriljem Sovjetskog Saveza. [8] Od tada, zastupljen je u cijeloj Srednjoj i Istočnoj Europi. Njemački imigranti su prenijeli svoje znanje na muraliste Izraela, na čijem tlu se *sgraffito* tehnika širila od 1950. do 1965. godine. Izraelski umjetnik Leon Kotler podučavao je tehniku *Arte Ahora*. Podučeni umjetnici dalje tehniku šire na područje Corrientesa u Argentini kroz Južnu Ameriku kasnih 80-ih. U Sovjetskom Savezu *sgraffito* postaje uobičajeni oblik monumentalne umjetnosti dajući jačinu u političkom smislu od 1925. Uvodi se u nastavni plan i program Odjela za monumentalnu umjetnost na

Lenjingradskom Institutu za industrijsku umjetnost. Jedan od njegovih najznačajnijih ranih sovjetskih praktičara bio je umjetnik Vladimir Andreyevich Favorsky, koji je stvorio nekoliko grafičkih djela 1930-ih. Tehnika je bila osnova za nastanak takozvanog *surovog stila* (*surovy stil*).

Slika 5: Zhivko Tishev, *Sgraffito*, 1977., Bugarska [8]

3.3. Tehnološki procesi i izvedba sovjetskog *sgraffita*

Proces i tehnološki materijali izrade *sgraffita* započinju pripremom zida, koristeći letve i mrežastu armaturu za podupiranje žbuke. Njemački izumitelj Carl Rabitz osmislio je mrežastu armaturu s letvama za armiranje žbuke i betona. Ta armatura je nazvana po njemu, *rabitz konstrukcija*. [8] Tradicionalni europski majstori *sgraffita* izostavljali su letvice, nanoseći direktno temeljni sloj žbuke, poznat kao *rinzafo* na talijanskom. Zatim je nanoseno od dva do šest slojeva žbuke u boji, uglavnom s tamnijim bojama ispod i svjetlijim bojama iznad. Sovjetske recepture spravljanja *sgraffita* podrazumijevaju korištenje 1 dijela hidrauličnog kreča, s dodatkom 0,1-0,15 portland cementa, kako bi se povećala čvrstoća i vodootpornost. Zatim se kao punilo dodaju 3 volumna dijela agregata kvarcnog pijeska ili drobljenog mramora. Veličina zrna punitelja

ne treba biti veća od 1 mm, kako bi se održala fina konzistencija žbuke potrebna za *sgraffito*. Pigmenti se dodaju na kraju recepture, 0,1-0,5 volumnog dijela, koji svakom sloju daje kontrastnu boju. Uobičajeni mineralni pigmenti su crvena *tsemyanka* (prašina od cigle), oker žuta i smeđa umbra. Paleta pigmenata za *sgraffito* kompozicije često su težile zemljanim tonovima od tamno crvene, žute do smeđe. [8] Ti mineralni pigmenti najbolje reaguju s alkalnim krečom i žbukom. Osnovni sloj debljine je oko 8 mm. Zatim se on suši, a na njega se dodaje površinski sloj debljine ne viši od 5 mm. Sloj žbuke se stvrdne u periodu od pet do šest sati. Mural je sastavljen iz više podloga, koje su rađene od 1 do 3 kvadratna metra dnevno.

Kad je riječ o crtežu i alatima izvedbe, za početak bi se pripremila početna skica (eskiz) na papiru za crtanje, koja bi se odobrila, a zatim bi se prenijela na paus papir u omjeru 1:1. Šablonima se ocrtava crtež sinopijom, zemljanim bojama, crvenom, smeđom i crvenim okerom. Crtež se može prenijeti na dva načina, koristeći pribadače kako bi napravio rezove stvarajući nijanse. [8] Drugu metodu primijenjuju muralisti secesije nabadanjem i punktiranjem na paus papiru, kroz čije rupice se oslikavaju sinopija, tamni pigmenti, prah uglja tvoreći konturni crtež na žbuci.

Slika 6: Primjer prijenosa crteža

Umjetnici sovjetskog perioda crtež na žbuci bi octavali pomoću tufera napravljenih od naboranih gaza, unutar kojih se nalazila kreda i pigmenti. U završnoj fazi, umjetnici koriste razne alate oštrog reza za rezbarenje kako bi sastrugali s određenih područja žbuku. Početni linijski rezovi pravili su se skalpelom ili perorezom, a zatim su se veća područja strugala posebnim alatom zvanim *skoblilka*, izrađenim od čelične žice ili zubaca kišobrana. Umjetnici bi općenito radili u toplijim mjesecima proljeća kako bi svježja žbuka ostala u čvrstom stanju na nižim temperaturama.

Slika 7: Alatke za *sgraffito* tehniku [12]

4. Tehnološka analiza *sgraffita* Muhameda Bajramovića u Srednjoj školi primijenjenih umjetnosti Sarajevo

Muhamed Bajramović je istaknuti bosanskogercegovački umjetnik rođen u naselju Tetovu pored Zenice 1946. godine. Srednju školu primijenjenih umjetnosti u Sarajevu upisuje 1961. U dogovoru s profesorom Borom Aleksićem realizira maturski rad u tehnici *sgraffito* na zidu učionice koji je i danas očuvan, ali u oštećenom stanju. Taj *sgraffito* pripada kulturnoj baštini Bosne i Hercegovine.

Slika 9: Desno: *Crtež* – skica na natron papiru, akvarel; Lijevo: *Crtež* – skica na hamer papiru, akvarel

Postupak gradnje *sgraffita* obuhvaća nekoliko faza:

1. Prva faza podrazumijeva pripremu skice crteža na kojoj su vidljivi motivi narodne nošnje naših prostora. Na crtežu se nalaze tri figure prikazane u kubističkoj maniri. Temelj svakog umjetničkog djela je crtež, skica, kroz koju umjetnik razmišlja o podlozi i ostalim materijalima. Bajramović u svojim skicama koristi natron proizveden od nebijeljenih ili bijeljenih sulfatnih celuloza, poznat po smeđoj boji. [4] Zatim hamer, tvornički papir, sulfit celuloznog podrijetla s manjim dodatkom punila i veziva. Slobodnim potezima kista stvara geometrijske oblike u slobodnom stilu i kompoziciji razmišljajući kako stvoriti rad u *sgraffito* tehnici na velikoj plohi zida dimenzija 3,5 x 3 metra.
2. Druga faza započinje obijanjem zida do željene dubine. Prije samog početka stvaranja i tehnološkog pristupa, zid se treba pripremiti i obraditi. Naprije se odstranjuje prvi sloj žbuke, dolazeći do ogoljenog dijela zida, cigle. Radi se oštrim i jakim alatima, čekićem se udubljuje površinu zida otprilike 5 do 7 cm. Nakon toga, prašnatu površinu čisti se grubim četkama, premazuje

krečnom vodom mineralnog sastava, te vezuje sa žbukom i pigmentima. Prvi korak spravljanja žbuke za *sgraffito* je priprema gašenog kreča. Gašeni kreč je kalcijev hidroksid, koji je najznačajnije vezivo mineralnog podrijetla. Zajedno s ugljikovim dioksidom iz zraka prelazi u kalcijev karbonat. Kreč u tehnologiji zidnog slikarstva ima važnu ulogu vezivanja i treba dostići željenu bijelu gustu kašu. [1] Na površini ostaje krečno mlijeko, neporozna bijela tekućina koja se upotrebljava kao vezivo *fresco – seco* slikarstva. Krečna voda se dobiva mirovanjem krečnog mlijeka i taloga, čime nastaje bistra voda koja se upotrebljava kao vezivo u tehnologiji zidnog slikarstva. Umjetnik takvom krečnom vodom premazuje ogoljeni zid, odnosno ciglu, kako bi žbuka i pigmenti bolje prionuli na podlogu. Pored kreča, jako bitnu komponentu u spravljanju žbuke ima pijesak. Važan je zbog kvalitete i čvrstoće žbuke. Njegova granulacijama svedena je na najgrublji šljunak od 3 do 8 mm, grubi 1 do 2 mm, te fini pijesak od 0,2 do 0,5 mm.

3. Nabacivanje prvog sloja žbuke spada u treću fazu. Nakon nanese krečne vode, pravi se mrežasta armatura ogoljenog dijela zida pomoću špahtli. Cigla svojom teksturom pomaže prijanjanju prvog sloja žbuke na podlogu. Prije svakog nanosa sloja žbuke, zid se dobro nakvasi krečnom vodom i ostavi malo da se osuši. Miješaju se 3 volumna dijela kreča, 1 volumni dio „savskog“ pijeska i prirodni anorganski zemljani pigment umbra. Žbuka se nanosi ravnim i kružnim pokretima mistrijom prekrivajući armaturu. Prvi sloj žbuke je dosta grubog karaktera i granulacije, tako da se sljedeći sloj lakše veže za prvi.

4. Četvrta faza započinje sušenjem prvog sloja, koji ovisi o vremenu i prozračnosti prostorije unutar koje se radi. Nakon osušenog prvog sloja žbuke, nanosi se drugi sloj, *arriccato*, prema recepturi: 3 volumna dijela pijeska, 2 volumna dijela kreča, te drugi pigment, oker. Pigment se prvo povezuje s krečnom vodom, a nakon toga se povezuje s *arriccato* slojem.

Taj sloj se ravnomjerno nanosi mistrijom, cca. 5 cm debljine. Sušenje ne smije biti potpuno, već je potrebna određena količina vlage kako bi se moglo pravilno rezati i dublirati, zbog čega se slojevi bolje vežu.

Slika 10: Prvi, drugi i treći sloj žbuke i pigmenti oker i umbra

5. Na drugi sloj žbuke nanosi se treći i posljednji sloj, gdje se žbuka priprema od 1 volumnog dijela kreča i 1 volumnog dijela pijeska. Zadnji sloj žbuke suši se do te mjere da nam ne ostaje trag na prstu. Za sredstvo odmašćivanja autor je koristio kabaš sapun kao komponentnu emulziju. [5]

Osim različitih veziva u tehnikama zidnog slikarstva od prapovijesti do danas, korištena su životinjska i biljna ljepila. U druga korištena veziva spadaju i celulozna, kazeinska, cementna, vodeno-staklena, masna oksidirajuća ulja, smole, te vosak. Obzirom da su sapuni davali velik značaj u starim zidnim tehnikama, i Bajramović na tragu toga koristi kabaš sapun kao odmašćivač u procesu gradnje rada. [16] U vlažnom stanju reže se treći sloj žbuke kako bi se došlo do drugog i prvog sloja. Isparavanjem sloja vode na površini započinje sljedeću fazu, pričvršćivanjem šablona s crtežem na podlogu. Prave se konture crteža, volumen i gradacija. Potom se počinje rezati sa svih strana, udubljavati precizno kako bi došli do prvog i drugog sloja. Debljina pojedinih slojeva žbuke je od 1 do 10 mm, a pigmenti u žbuci ne smiju biti veći od 1/5 količine pijeska.

6. Zadnja faza je faza sušenja, a po potrebi estetskog izgleda vrši se popravljavanje detalja, šmirglanje, te čišćenje.

Slika 11: Muhamed Bajramović, *Sgraffito*, 1966.,
Srednja škola primijenjenih umjetnosti Sarajevo

5. Zaključak

Tehnologija zidnog slikarstva i njezin značaj prisutni su još od davnina, kada primitivni čovjek dolazi do spoznaje da se njegovo mišljenje primjenjuje na radu i umjetničkom djelovanju. Prenosi jedan od prvih tragova slikarstva na stijene. Evolucija čovjeka polako napreduje, čime se pojavljuju nove spoznaje, tehnološke manire koje se i danas šire. Slika evoluirala od zida kao slikarske podloge do štafelajne prenosive slike. Urezivanjem različitim alatima na površini kamena nastaju prvi tragovi tehnike *sgraffito*, čiji su primjeri uočljivi po Europi i drugim dijelovima svijeta. To nas navodi na zaključak da evolucijom čovjeka i njegovim seobama, evoluirala i njegovo umijeće, zanatske sposobnosti, pa samim time i tehnika zidnog slikarstva. Uvedeni su novi stilovi kao što su izravno klesanje crteža u žbuku, razni ornamenta, stilizirane linije, kao i pigmenti koji daju bogatstvo u domovima. Posebno velik značaj na prostoru Europe i Istoka *sgraffito* je imao tijekom Sovjetskog Saveza, a iz tog vremena je najveća značajka nastanak mnoštva monumentalnih *sgraffita*. Kroz rad je općenito predstavljena tehnika zidnog slikarstva, *sgraffito*, a ono što je značajka ovog rada je njegov primjer u Bosni i Hercegovini. Analiziran je i opisan postupak izvedbe sobnog *sgraffita* u Srednjoj školi primjenjenih umjetnosti u Sarajevu. Djelo Muhameda Bajramovića predstavlja jedan od bitnih zaboravljenih primjera zidnog oslikavanja, te ujedno je i ključan korak u očuvanju nepokretne kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Njegov rad predstavlja važan likovno-tehnološki artefakt velikog kulturnog značaja. „Likovne umjetnost u Bosni i Hercegovini imaju dugu i značajnu povijest koja se sagledavala kroz mnoge spomenike i institucije, afirmirajući duhovnu i materijalnu kulturu našeg područja.“ (Perčinlić Ljubomir, Sarajevo, 1984.)

Literatura

- [1] Brkić, N., Tehnologija slikarstva vajarstva i ikonografije, Umetnička akademija, Beograd, 1968.
- [2] Enciklopedija likovnih umjetnosti, 4, Portr – Ž; dodatak, Izdanje i naklada leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, 1966.
- [3] Janson, H. W., Povijest umjetnosti, dopunjeno izdanje, Zagreb, 1997.
- [4] Kraiger-Hozo M., Slikarstvo / Metode slikanja / Materijali, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- [5] Kraiger-Hozo, M., Metode slikanja i materijali, prošireno izdanje, Kult, Sarajevo, 2007.
- [6] Kuštrić, Đ., Tehničko - tehnološke primise zidnih tehnika koje su vodile do savremenog zidnog slikarstva, Logos, časopis, godina IV, br. 3, str. 35-40, 2019.
- [7] Kuštrić, Đ., Pećinsko slikarstvo - od originala do fasimila, Visoka škola Logos centar, pp. 1. ISSN: 2303-6389, Mostar, 2016.
- [8] <http://www.monumentalmaty.com/sgraffito-explainer.html/> pristupljeno 20.2.2024
- [9] [https://www.mural.ch/index.php?kat_id=l&id2=594&img_display_w=0.](https://www.mural.ch/index.php?kat_id=l&id2=594&img_display_w=0) / pristupljeno 13.2.2024
- [10] <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Palermo-Museo-Archeologico-bjs-11.jpg> ./ pristupljeno 5.3.2024
- [11] <https://editions.covecollective.org/place/birthplace-panin-brambilla-barcelona> ./ pristupljeno 5.3.2024
- [12] <https://www.thestudiomanager.com/posts/best-carving-and-sgraffito-tools-for-decorating-pottery> ./ pristupljeno 18.3.2024

- [13] https://www.mural.ch/index.php?kat_id=p&id2=1949&img_display_w=1/
pristupljeno 18.3.2024
- [14] <https://smarthistory.org/mexico-diego-rivera-murals-national-palace/>
pristupljeno 18.3.2024
- [15] <https://wikioo.org/paintings.php?refarticle=8Y3VQP&titlepainting=The%20>
/ pristupljeno 10.3.2024
- [16] <https://www.agromedia.rs/zivot-na-selu/tradicionalni-recepti/tradicionalni-recept-za-domaci-sapun/> pristupljeno 10.3. 2024

